

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מב, תשנ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ומלֵתָם על לשוננו

צירופי לשון רבים מן המקרא נכנסו והתאזרחו בלשוננו החיה (בין בכתב בין בדיבור) לא במישרין אלא דרך הספרות שלאחריו, ורבים מהם במאות השנים אחרונות. אלא שבדרך ארוכה זו חלו בהם שינויים שונים, מהם מילוניים מהם צורניים ומהם תחביריים.

ראשית דרכם של הצירופים האלה ב"שיטת השיבוץ". שיטה זו, המאפיינת כידוע את לשון הספרות היפה של תקופת ההשכלה, שולחת סעיפים גם לעבר לשון הפובליציסטיקה (ואפילו ללשון המדע). וגם אם חלו בתפישתה במרוצת השנים שינויים מרחיקי לכת, לא חדלה מלפקוד גם את ספרות התחייה וזו שלאחריה. לשיטה זו טכניקות רבות ומורכבות. אחת מהן – אולי הפחות ידועה – היא השיבוץ על דרך "התרגום" או הַבְּנוּאָה. מונחים אלו מתארים בדרך כלל יחסים בין שתי לשונות. כאן הושאלו לצורך תיאור יחסים בתוך אותה לשון עצמה: כוונתנו לצירוף מלים שמן המקרא, שאינו נוהג כיום בפינו כלשוננו, אלא בשינוי ובהמרת מלה במלה אחרת.

המנגנון של הסגנון השיבוצי מערב לא אחת פסוקים שונים: בשל אסוציאציה לשונית או דמיון צלילי, או בשל קיומה של מלת צומת. פסוקים אלו ניזונים זה מזה, מתקרבים זה לזה, ולעתים אף מזדהים זה עם זה. גם במקרים שנעסוק בהם ברשימה זו נדחה הצירוף הקודם מפני "תרגומו" בהשפעת צירופים קלאסיים אחרים (מן המקרא, מספרות חז"ל או מן התפילה), וזו היא בראש ובראשונה תופעה של היקש (אנלוגיה).

תופעה זו – בהיותה חלק מן הסגנון השיבוצי – משקפת יחסים בין־טקסטואליים בין המקרא לבין הטקסט החדש, אך בה בשעה היא גם משקפת יחסים פנימיים בין לשון המקרא לבין עצמה (וכן בין לשון המקרא ללשון חכמים ולשון הפיוט) המתהווים בעטם של סופרי ההשכלה.

באמצעות מובאות מן הספרות העברית שבין השנים 1750–1920 (שנדלו מן המאגר הממוחשב של מפעל המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית) ננסה להראות כיצד התגלגל הצירוף המקראי אל צורתו המופרת

היום. בחרנו בכמה צירופים העוסקים (במקרה או שלא במקרה) בלשון ובדיבור: **אין מלים בפי** (ומקבילו: נעתקו מלים מפיו), **ונכשל בלשונו** (ורעיו: נזהר בלשונו, חטא בלשונו, ואחרים).

א. אין מלים בפי

במקרא: "אין מלה בלשוני" (תהלים קלט, ד), וכן בלשון סופרי ההשכלה:

ואני עומד משתאה ונדהם ואין מלה בלשוני (מנדלי, האבות והבנים 1868)
אף נזהרתי שלא לכתוב בספרי, ראשי תיבות כדרך רוב הספרים, אבל (= אלא) כלם
תמלאמו נפשי, אין מלה בלשוני בראשי תיבות, אפילו ראשי תיבות אשר הם גלוי וידוע
לכל (פנחס הורוביץ, ספר הברית 1797)

בדוגמה האחרונה הצירוף מובא כלשונו במקרא, אך באמצעות מלות
ההמשך הורביץ מנתק אותו מן המשמעות הפתיטית של ההקשר המקראי,
ומשתמש בו כפשוטו: אין מלה בספרו המופיעה בראשי תיבות, שכן את כל
ראשי התיבות מילא ("תמלאמו נפשי"; גם הוא צירוף שמשמעותו נוטרלה
מהקשר, היינו יציאת מצרים ושירת הים).

ובהיפוך סדר:

אני בוכה ובלשוני, אוי, אין מלה (מנדלי, בעמק הבכא 1897)
לבי צועק לה – ובלשוני אין מלה (מנדלי, ספר הקבצנים 1909)

בדרך אל הצירוף **אין מלים בפי** חלו שני שינויים: צורת הרבים החליפה
את צורת היחיד, והמלה **פה** תפסה את מקומה של המלה **לשון**.

[חילופים לקסיקאליים בין **לשון** ונרדפותיה אירעו גם בצירופים אחרים: כבד לשון /
כבד פה; מענה לשון / מענה פה; ניטל דיבורו / ניטלה לשונו; ניטל הדיבר מפיו / ניטלה
לשון מפיו; תפש אותו בלשון / תפש אותו במלה; שגור בפיו / שגור על לשונו.]

כאשר בודקים את מקורותיו של הצירוף הנוהג היום, יש להביא בחשבון
שני פסוקים נוספים שיד להם בשינויים אלו:

1. העתיקו מהם מלים (איוב לב, טו)

פסוק זה דומה מאוד במשמעותו ובשימוש לפסוק "אין מלה בלשוני",
וגם הוא מצוי בספרות זו. בנוסח הראשון של היצירה בא הפסוק כצורתו,
ובנוסח המאוחר של אותה יצירה – בגלגול לבניין נפעל:

כמשמרות נטועים עמדו שרה ואפרים על עמדתם והעתיקו מהם מלים (מנדלי, האבות
והבנים 1868)

כמשמרות נטועים עמדו שרה ואפרים על עמדתם, מחכים לראות את בנם האובד –
ונעתקו מהם מלים (האבות והבנים 1912)

2. והוצאת מפיד מלין (איוב טו, יג)

זכרון בעותי הלילה הוציא מפי מלים להעציב רוחך (סמולנסקין, קבורת חמור 1873)
פסוק זה דומה במבנהו לפסוק הקודם. הדמיון המבני גרר היקש צורני:
המלה מפי (מפיד וכו'), שמקורה בפסוק השני, עברה גם לצירופים שמקורם
בפסוק הראשון:

כגרל (= כגורל) האומלל אשר פגעיו העתיקו מפי מלים (שם)

היה לבו מלא תודה, והמה העתיקו מפי מלים (שם)

מילון אבן-שושן (ערך עתק, משמעות א) מביא את הביטוי בבניין נפעל, נעתקו מלים
מפיו, ומצרף מובאות של ז"י אנכי וצ' ויסלבסקי.

מצורה זו – לשון כלאיים של משמעות בפסוק אחד וצורה של פסוק אחר
– קרובה הדרך אל אין מלים בפי. על רקע זיווג שני הפסוקים אפשר
לראות את הדוגמאות הבאות (נלקחו מן הקונקורדנציה לשירי ביאליק
מאת אבן-שושן):

והיא – ידיה ריקות ובפיה אין מלה ובשורה (ביאליק, אלמנות)

לתאר השמחה כמו שהיא אין כח בעטי, אין מלים בפי (ביאליק, הנער)

בדוגמה הראשונה ביאליק כותב מלה, כנראה בהשפעת הפסוק המקראי,
אך בדוגמה השנייה – מלים.

לשונו נאלמה, אין מלים בפיו, ואך בעמקי שפה ידבר (סטודנצקי, רופא הילדים 1847)
אפשר שכאן גרם להמרת לשון בפה האילוץ הפואטי, שלא לחזור פעמיים
על מלת לשון. ושים לב לשילוש: לשון, פה ושפה. להשוואה נביא אילוץ
מסוג אחר בפזמון בן ימינו (תרגומו של נתן יונתן לשיר רוסי ידוע). לצורך
החריזה נקט המשורר בלשון יחיד (מלה) ואף שינה את סדר המלים בצירוף:
שם על שפת הנחל פרח פטל עלה / פעם התאהבתי בצעיר נפלא / אויה שוד ושבר הוא
זאת לא גילה / איך אוכל לומר לו, אין בפי מלה
חרדת קודש מתמלא תמיד לבה בהגיגה על הקיר ההיסטורי הזה... היא היתה שם
בתשעה באב... היא הולכת לשם מעת לעת – אין מלים בפה (ברנר, בין מים למים
1910)

שינוי נוסף, תחבירי, הוא השלֵמָה של הביטוי בשם פועל של פעלי אמירה:
להשיב, לתאר, לומר, להגיד וכו"ב:

היונק החולה, אין מלה בלשונו, להשיב על דברי הרופא (סטודנצקי, רופא הילדים 1847)

גם כאן, כמו בדוגמה מדברי הורביץ שבעמוד הקודם, נוטרל הפתוס של
הצירוף המקורי. לא כך בדוגמות הבאות:

אין מלה בלשוני לתאר המחזה הנחמד ההיא (מנדלי, תולדות הטבע ב 1866)

אין מלה בלשוני להגיד לך צרת לבי בעת ההיא, נפוגתי ונדכיתי עד מאד (מנדלי, למדו היטב 1862)

לסיכום, הצירוף "אין מלה בלשוני" ודומיו הפכו לביטוי ציורי המביע את הרעיון של "אי אפשר לבטא". בעברית החדשה הוא מופר בעיקר בנוסחה השגורה "אין מלים בפי להודות...", וגם גלופה (קלישה) זו כבר היא מתועדת למעלה ממאה שנה:

אין בפי מלים להודות לכם על אהבתכם העזה (לילינבלום, חטאות נעורים 1876)
אין די מלים בפי להודות לך (מנדלי, האבות והבנים 1912)

ב. נכשל בלשונו

צירופים רבים מן המקרא ומן הספרות שלאחריו, אחד מרכיביהם הוא לשון, פה או שפתיים (ולחלופין אָמרים או דברים). חלקם מופיע כבר במקרא בצורות חלופיות, וגם בשאר חלו חילופין במרוצת השנים על דרך ההיקש והקבוצה (ראה דוגמאות נוספות בראש הפרק הקודם).

במקביל לחילופי לשון, פה וכיוצאים בהם, חלים חילופים גם בפעלים הנשמכים אליהם: חָטָא, נִקְשָׁה, נִכְשָׁה, [לֹא] נִזְהָר. אלה אינם נרדפים מלאים, אך יש ביניהם חפיפה סמנטית כלשהי. חמור מכולם הוא חָטָא (בלשונו, בפיו, בדיבורו), שכן הוא נוגע במישור הדתי, בבחינת התרסה כלפי שמים, בעוד האחרים עוסקים בפליטת פה.

במגנון היצירה והשימוש הלשוני של הצירופים הבאים משתתפים לפחות שישה פסוקים, שלושה צירופים חז"ליים, ושניים מן התפילה. "אי-הדיוקים" בהבאת הפסוקים תפקידם בעיקר לשבור את הטופסיות, האופי האוטומטי של הסגנון השיבוצי, והם בולטים דווקא משום שהטקסט הקלאסי – מקור יניקתו של סגנון זה – שגור היה על לשונם של יוצריו (ובדרך כלל גם של קוראיו).

1. חטא

בכל זאת לא חטא איוב בשפתיו (איוב ב י)
אשמרה דרכי מחטוא בלשוני (תהלים לט ב)
ועל חטא שחטאנו לפניך בדיבור פה... ועל חטא שחטאנו לפניך בלשון הרע (על חטא, תפילה ליום כיפור)
כך גם בספרות ההשכלה והתחייה:

מה טוב לגבר ומה נעים כי ישא עול אשר נטל עליו ולא יחטא בשפתיו? (מנדלסון, קהלת מוסר 1755)

רק מכאובי ויגוני הביאוני לחטוא בלשוני (פרל, מגלה טמירין 1819)
ולחשמיע לכל הקהל כי חטא בלשון הרע, ברכילות, בזלזול הורים (שם)

בדוגמה זו (הרומזת לתפילה) אפשר שיש זיווג של שני צירופים: חטא בלשונו + לשון הרע, דוגמת בית מקדש מעט (בית מקדש + מקדש מעט; גם הוא מְשַׁל סמולנסקין), שגם בו נמחק האיבר החוזר מקדש.

חלילה לי מחטא בלשוני להעביר טובד מפניד (לילינבלום, חטאות נעורים 1876)
במקצת... חהיחה, שלא יחטא בשפתי. במקצת היא חשודת... (גנסיין, בטרם 1909)

מן הסתם, זה תרגום הביטוי ביידיש "איך זאָל נישט זינדעקען" (הגוף השלישי הוא פועל יוצא של טכניקת הדיבור המשולב).

ובגלגול שמני (אולי בבואה ל"פשע שפתים" המקראי):

אל ייסרני אלהים בעד חטאת שפתי... (ברנר, בין מים למים 1910)

ואף הוא כנראה תרגום מיידיש: "גאָט זאָל מיר נישט שטראָפען פאַר מיין רייד". גם מנדלי תורם את שלו (בהשראת התפילה):

בוש והכלם פישקא! ואל תחטא בפיך (מנדלי, ספר הקבצנים 1909)
אל נא, שטיא שלי, אל נא תחטאי בדברי פיך (שם)

2. נכשל

ויכשילו עלימו לשונם (תהלים סד, ט)

הכשילן פיהם (בבלי, עבודה זרה יא ע"ב, ועוד)

ואתה תשמע מן השמים, שלא יִכְשְׁלוּ בלשונם ולא יִנְקְשׁוּ בשינונם
(רשות לש"ץ במוסף לראש השנה ויום הכיפורים)

הצורה שבפיוט היא גלגול דקדוקי של הפסוק מתהלים, והיא הצורה המקובלת עלינו היום.

אולם העלמתיו מאשר פיו הכשילו בלי רצונו (מיכאל רודקינסון, שבחי הרב 1864)

יען כי פיו הכשילו לגלות את אשר היה לו להסתיר (סמולנסקין, קבורת חמור 1873)

שמרני שלא אכשל בלשוני ולא אנקש בהגיוני (פנחס הורוביץ, ספר הברית 1797)

ואם יפתח את פיו אפילו בדברי ריצוי ותוכחה סופו להכשל בדבריו (מנדל לפין, חשבון הנפש 1808)

רק ראה אפרים לבל תכשל בלשונוך, בקראך את האגרת, ותעתיק לי כל דבר באר היטב (מנדלי, האבות והבנים 1868)

נכשלי גם **בלשוני** ונתפשתי לדיבור שהוא מעין מליצה (אליעזר שטיינמן, דבר תשכ"ד. המובאה ממילון כנעני).

אצל שטיינמן ("דבר" תשכ"ה) ניתן למצוא גם את המונח **כָּשֶׁל פה** (מצוי במילון כנעני), הקלאה של הצירופים **כָּשֶׁל לשון** ו**פליטת פה**.

3. נוקש

נוקשת באמרי פיד (משלי ו, ב)

בפשע שפתים מוקש רע (משלי יב, יג)

ושפתיו מוקש נפשו (משלי יח, ז)

מתנקשין זה עם זה בשפתים (מדרש משלי כז)

נוקש באמרי פיו מקביל במבנהו ל**חטא בשפתיו**, ולכן גם בשימוש (שים לב גם לחילופי הגוף אצל לילינבלום ולדרך הקיצור בחמדת ימים):

ואמרו כי **נוקשת** גם אתה **באמרי פי** הטמאים (לילינבלום, חטאות נעורים 1876)

ויען כי **ינקש באמרו** איש אשר המלך חפץ ביקרו ילבישוהו לבוש אשר לבש בו המלך (חמדת ימים 1731. המובאה ממילון בן-יהודה)

ראויים לציון חילופי השורשים י-ק-ש / נ-ק-ש (כבר בפיוט). **מוקש** נתפש

כשווה ערך **שמני לנוקש**, ועל פיו משתמש סמולנסקין גם בצירוף הבא:

וידע כי **בפשע שפתיו** נוקש לא אחת (סמולנסקין, קבורת חמור 1873)

בשפתיו נוקש פתי (שם)

ובדומה ל"חטאת שפתי", כותב סמולנסקין (על פי משלי יב, יג ובהשראת

תהלים ט, יז):

... בפעם הראשונה על חטאת כפים ובשניה על **פשע שפתים** (שם)

במקרא: **נוקש באמרי פיו** או **בשפתיו**; בפיוט: **ינקשו בשינונם** (כחרוז

לייכשלו בלשונם). מנדלי, ברוב חידוד, מנצל את הצירוף מן התפילה על שני

מרכיביו וגם את כפל המשמעות של הפועל **נקש**:

מרעישים אותי בלשונם וינקשו לי בשינונם (בסתר רעם 1886)

שמעו נא רבותי, ולא תתרעמו עלי אם **אנקש בלשוני** ודברי יהיו מגמגמים (ספר

הקבצנים 1909)

הפעלים **אִנְקֵשׁ**, ויִנְקֵשׁ מתפרשים פה 'ישמיעו נקישות בלשונם' (במקביל

ל"מגמגמים" ול"מרעישים").

דבקה לשוני לחכי, נוקשתי בשינוני - ש... ש... ש... (בעמק הבכא 1896)

ומתוך בהילות וזהירות יתרה, שלא **ינקש בשינוניו**, הוא מתבלבל ועושה השי"ן סמ"ך

(שם 1898)

מנדלי "מפרש" כאן שינו"ן כהגיית השי"ן.

בשעת ברכות־הפרידה התנקשתי בלשוני והיתה ברכתי מטורפת (שם 1896)
במובאה להלן, בצד הפסוק "וארכבתה דא לדא נקש"ן" (דניאל ה, ו),
נשמע גם הִדָּה של התפילה השגורה (והשווה גם "זה עם זה" במובאה
ממדרש משלי, בראש סעיף זה). ואולי כך גם אצל הזז ועגנון (הדוגמות
ממילון אבן־שושן):

שיניו דא לדא נקשן מפחד ומקור, מזרם וממטר (מסעות בנימין השלישי 1896)

ומצטמק ורע לו ושניו נוקשות זו לזו (הזז, צל הפוד תשט"ו)

ושני נקשו אלה באלה, עד כי פחדתי כי אחלה שנית (עגנון, על כפות המנעול תשי"ג)

פנחס הורוביץ קדם למנדלי בחידוד על יסוד הפיוט, ובכיוון אחר:

שמרני שלא אכשל בלשוני, ולא אנקש בהגיוני (ספר הברית 1797)

"אנקש בהגיוני" הוא זיווג של הפסוק "נוקשת באמרי פיד" עם הפסוק
"אמרי פי והגיון לבי" (תהלים יט, טו). המשותף והמקשר בין שני הפסוקים
הוא אותו החלק שאינו נזכר כאן במפורש – אמרי פה! צירוף זה קיים,
כמובן, בתודעתם של היוצר ושל קוראיו. זאת ועוד. הורוביץ משתמש בכפל
המשמעות של היגיון: על דרך השיבוץ על פי המשמעות המקראית, היינו,
דיבור (משום התקבולת והרמיזה לתפילה), ואילו בדרך של לשון נופל על
לשון – המשמעות המוכרת מאז ימי־הביניים, הלוגיקה. על פי המשמעות
השנייה, גם אנקש משנה משמעותו ומקבל הוראת 'היקש'. הורוביץ רומז
אפוא לצמד המונחים היקש והיגיון, שהם מיסודות החשיבה הפילוסופית
והחקירה המדעית (ספר הברית שייך לספרות החכמה והמוסר).

באופן טבעי הוחלף נוקש בפועל הרגיל יותר שָׁגָה:

להשיב לי בנחת ולהוכיח לי דרכי על פני כי שגיתי באמרי פי (לילינבלום, חטאות
נעורים 1876)

ונעזבם ללכת בדרכי חשך, לשגות באמרי תוהו וספורי מעשיות מבולעים (מנדלי,
רשימות לתולדותי 1889)

4. [לא] נזהר

חכמים הזהרו בדבריכם (משנה אבות פ"א מ"א)

היש בלשוני עולה בענין זה הגידו לי, ואם אין, הזהרו בדבריכם, ובמחשבותיכם העולה
על רוחכם (פנחס הורוביץ, ספר הברית 1797)

בראש המשפט נשתבץ הפסוק: ועֲנֶה לָא נמצא **בשפתיו** (מלאכי ב, ו), בחילוף **לשון ושפתיים** (השווה: **לשונכם** עולה תהגה – ישעיה נט, ג).

איך תדע היא להזהר באמרי פיה יותר ממנו (סמולנסקין, קבורת חמור 1873) חם לבי בקרבי על כן לא נזהרתי בלשוני (שם) ובכל מאורע שבא לידו היה משתמש להקניטני, אלא שהיה נזהר בלשונו (מנדלי, סוסתי 1909)

ודרשנינו חושבים דרכם ונזהרים בדבריהם (אחד העם, אמת מארץ ישראל 1891) הצירוף המקובל הוא: [לא] נזהר בלשונו (שלוש דוגמות נוספות משל מנדלי – בשלושה חיבורים שונים, משנת 1862 עד שנת 1898). כאשר נאמר **בדברים** יש כוונת רמיזה למקור המשנאי. ואילו סמולנסקין, באמצעות ההמרה "אמרי פה" מעניק לצירוף החז"לי צבע "מקראי", ההפך ממה שעושה לפין כשהוא כותב: "סופו להכשל בדבריו". השימוש שסמולנסקין עשה ב"באמרי פיו" המקראי – על פי הנורמות הסגנוניות הטורניות שלו – מקביל לשימוש שעשה מנדל לפין – הידוע בסגנונו המעורב ובריבוי היסודות הבתר-מקראיים שבו – ברכיב "דבריו" שמן הצירוף החז"לי.

5. סיכום

במאגר המובאות מן הספרות החדשה שבמפעל המילון ההיסטורי מצאנו אפוא את הצירופים הבאים (כולם בעלי מבנה זיהה ורכיביהם נרדפים):

חטא	בפיו	בדברי פיו	בשפתיו	בלשונו
נוקש	באמרי פיו		בשפתיו	
[לא] נזהר	באמרי פיו	בדבריו		בלשונו
נכשל		בדבריו		בלשונו
הכשילו	פיו			
שגה	באמרי פיו			

במקרא ארבע אפשרויות, בלשון חכמים שתיים ובפיוט שתיים. הספרות החדשה העלתה את מספר האפשרויות לשלוש עשרה. אלה הן בבואות זו לזו, והגיוון הרב שנוצר נוצל לצורכי סגנון וטעם אישי, לצורך חידוד (כאשר מובנו של הצירוף התרחק ממובנו המקורי), או לשם העשרת המשמעות (במקרה ההפוך, כאשר הצירוף נושא עמו ריבוי הקשרים ומשמעים מן המקור הקלאסי) – או לשם כולם כאחד.